

KIRJAN TULEVAISUUS?

© NuvoMedia, Inc.

ISI, KERRO MITÄ OLI KIRJA?

Pasi Karppanen

Paperikirjan katoamista on povattu kauan, lähes yhtä kauan kuin on puhuttu paperittomasta toimistosta. Tekninen kehitys on kuitenkin laukannut eteenpäin, ja tällä hetkellä paperiton toimisto on lähempänä todellisuutta kuin ehkä koskaan aikaisemmin. Samanaikaisesti paperikirjan katoaminen ja muuttuminen samanlaiseksi menneisyyden kuriositeetiksi miksi se monissa scifikirjoissa esitetään on tullut aina vain todennäköisemmäksi.

Scifin visiot

Scifikirjailijat ovat monesti olleet ongelman edessä visioidessaan tulevaisuuden maailmoja ja kirjan tulevaisuutta. Scifin tehtävänä ei ole ennustaa tulevaisuutta, eivätkä scifikirjailijat yleensä olekaan kovin hyviä ennustajia. Useimmiten he ovat yhtä paljon aikaansa sidottuja kuin kaikki muutkin aikalaisensa.

Näin etenkin vanhempi science fiction vilisee meidän näkökulmattamme hellyttäviä anakronismeja. Kotirobotteja vilisevässä maailmassa elävät ihmiset saavat kirjeitä putkipostissa. Avaruusraketit ovat arkipäivää, mutta tietokoneet ovat massiivisia laitoksia, jotka hoitavat kokonaisen mantereen vaatimat laskutoimitukset. 1980-luvun scifissä saattoi mukana vilahda jo tietoverkko, mutta tiedon hakeminen sieltä tapahtui matriisiprintterillä tulostamalla.

Myös visioidessaan vaihtoehtoja

kirjan tulevaisuudelle sf/f-kirjailijat päätyivät usein varovaisiin ratkaisuihin. Kirjoissa saatettiin viitata "kirjafilmeihin" tai kuvata laitteita, jotka muistuttavat sylimikroja tai lukulaitteita, joiden kaltaiset alkavat vähitellen olla jo todellisuutta.

Toisaalta monet muutkin elämäämme nykyisin kuuluvat tekniset sovellukset ovat saaneet hahmonsensa ensimmäisen kerran science fictionissa. Vai olenko ainoa, jonka mielestä esimerkiksi vanhan *Star Trekin* kommunikaattorit muistuttavat erehdyttävänkin paljon nykyisiä simpukkapuhelimia?

Useimmiten käsittely, jonka kirja ja sen asema tulevaisuuden yhteiskunnassa on science fictionissa saanut, onkin enemmänkin nostalgisoiva kuin visioiva. Jos kirjoja ei ole tulevaisuuden maailmassa varsinaisesti kielletty, ovat ne kuitenkin hävinneet menneisyyden kuriositeeteiksi, joiden perään vain romantikot haikailevat.

Jos kirjat ovat tulevaisuuden maailmassa kiellettyjä, onnistuu päähenkilö luonnollisesti näkemään totalitarismin kaavun taakse niiden avulla. Kirjat, nuo omituiset, haisevat esineet tuntuvat toimivan linkkinä menneisyyden ja tulevaisuuden välillä, jonain joka vangitsee todellisen, pysyvän tiedon paremmin kuin häilyvät ja alati muuttuvat sähköiset lähteet.

Kustannusalan tulevaisuudennäkymiä

Kirjan tulevaisuuteen pureutuu osaltaan myös Jyväskylän yliopiston julkaisema *Lauri Saarisen, Juri Joensuun ja Raine Koskimaan* toimittama, scifin lukijaa kutkuttavalla tavalla nimetty **Kirja 2010 – kirja-alan kehitystrendit** (2001). Vaikka teos on julkaistu jo puoli vuosikymmentä sitten – aika, joka etenkin tietotekniikasta puhuttaessa on tätä nykyä jo ikuisuus – ei itse kirjan sisältö ole paljoakaan

vanhentunut.

Kuten nimikin viittaa, tutkiskelee teos kirja-alaa kokonaisuutena. Millainen on lukemisen ja kirjan rooli tulevaisuudessa? Miten kirja-ala, sen jakelukanavat tai rooli tulee nykytrendien valossa muuttumaan?

Teoksessa luodaan muun muassa katsaus kirja-alan viime vuosien kehitykseen Suomessa. Se onkin hyödyllistä luettavaa kaikille, jotka haluavat ymmärtää miten kustannusmaailma tai kustantamokenttä Suomessa tätä nykyä oikeastaan toimii. Tuon tietäminen ei tehne pahaa kirjailijaksi aikovillekaan.

Myös kirjoittajan kannalta teos on kiinnostava. Siinä muun muassa käydään läpi joukko mahdollisia tulevaisuuden skenaarioita suomalaisen yhteiskunnan, lukemisen ja kirjan kannalta. Ne vaihtelevat ylipositiivista ylinegatiivisiin, viimeksi mainittujen liikkeessä jo lähellä scifistä tuttuja lähitulevaisuudsdystopioita.

Digitaalisen tuotannon mahdollisuudet

Millainen sitten on kirjan tai kirja-alan tulevaisuus? Tappaako digitaalinen kirja analogisen ja netti lukemisen?

Toistaiseksi kummastakaan ei ole merkkejä. Ironista on, että aivan kuten paperittoman toimiston kohdalla, on digitalisoituminen ainoastaan lisännyt, ei suinkaan vähentänyt julkaistujen kirjanimikkeiden ja viime kädessä myös kirjakustantajien määrää.

Kuten muillakin elämänoilla, on digitalisoituminen ollut käynnissä kustannusalalla jo pitkään. Se on kuitenkin tapahtunut nimeonomaan tuotannon alkupäässä, lukijoilta näkymättömissä.

Toisaalta digitalisoituminen on tuonut kirjankustantamisen mahdollisuudet yhä useamman ulottuville. Se, mikä aiemmin edellytti suurta määrää teknistä osaamista on nykyisin mahdollista yksityishenkilönkin omaksua. Digitaalisen painamisen ansiosta pienten painosten ottaminen ei ole yhtään sen kalliimpaa kuin isojenkaan, mikä on tuonut alalle uusia pienyrittäjiä.

On-demand-tuotannon, jonka voisi suomentaa "kirja kerrallaan"- tai *tarvetuotannoksi*, avulla kirjoista voidaan ottaa hyvin pieniä, jopa yhden

kappaleen painoksia. Suomessa tämän alan uranuurtajana on toiminut Lasipalatsi. Myös omakustanteiden tekijöille se on avannut uudet mahdollisuudet. Jotkin digipainot saattavat jopa tarjota valmiita sivuja taittopohjia tätä varten.

Lopputuotteessa digitalisoituminen ei kuitenkaan ole toistaiseksi juurikaan näkynyt. Painetulla kirjalla on paitsi pitkät perinteet, myös tuotantomekanisminsa ja totut käytäntönsä. Kustantaja kustantaa kirjan, kirja painetaan kirjapainossa ja siirtyy tukkukaupan varastoon, sitten kirjakauppaan ja lopulta ostajalle.

Lukemisen tulevaisuus

Internetin synty muutti tuntemamme maailmaa tavalla, jonka harva aikanaan tajusi. Yhä useammassa yhteyksissä siitä on alettu puhua vain "verkkona". Se on nykyisin itsestäänselvyys ja jotain, jota ilman moni ei mielestään tulisi toimeen. Nyt syntymälle ja kasvavalle sukupolvelle tuleekin todennäköisesti olemaan suurta scifiä sellaisen maailman kuvittelu, jossa Internetiä ei ollut olemassa.

Internetistä huolimatta kirja on kuitenkin säilyttänyt asemansa. Suomalaiset ovat lukijoina maailman ahkerimpia ja harrypotterit, david-eddingsit sekä animorphsit kuluvat edelleen nimenomaan nuorten lukijoiden käsissä.

Opetusministeriö teetti vuonna 1999 tutkimuksen otsikolla "Kirja Suomessa". Siinä pyrittiin tutkimaan kirjankustantamisen tilaa mahdollisimman laaja-alaisesti. Mielenkiintoinen havainto onkin, että jos tilannetta vertaa muutaman vuosikymmenen takaiseen, tällä hetkellä suomenkielistä kirjallisuutta julkaistaan moninkertaisesti *enemmän*, käyttipä laskuperusteena sitten julkaistuja nimikkeitä tai painosmääriä, ei suinkaan *vähemmän*.

Esimerkiksi julkaistujen nuorten kirjanimikkeiden määrä on 1960-luvun jälkeen lähes kymmenkertaistunut. Tämä siis aikana, jolloin nuorten lukuhalun ovat peräjälkeen tappaneet ensin televisio, sitten sarakuvat, tämän jälkeen videot, tietokonepelit ja lopulta netti. Määrä ei korvaa laatua, mutta sitä ei voi väittää, ettemmekö me suomalaiset lukisi.

Perinteisellä kirjalla onkin edelleen vankka asemansa. Harva haluaa lukea pidempiä tekstejä ruudulta, oli kyseessä sitten tietokoneen kuvaruu- tu tai erillinen lukulaite.

Kuten olemme esimerkiksi verkolehti *Usvan* kohdalla nähneet, mahdollistaa netti sellaisenkin asian kuin oman lehden perustamisen täysin ilman huolta paino- tai muista kustannuksista. Toisaalta Usvankin esimerkki ainoastaan vahvistaa paperisen formaatin ylivoimaisuutta sähköiseen nähden. Harva nimittäin lukee Usvaakaan näytöltä.

Myös iso osa kirjakaupassa asiointiin viehätöksessä, suhteessa netistä ostamiseen, on sen fyysisyydessä. Kirjaa pystyy ennen ostopäätöstä pittelemään käsissään, tunnustelemaan sen painoa, selaillemaan, tarkastelemaan kuvitusta, painojälkeä tai kansitaidetta, jopa haistelemaan uuden kirjan tuoksua. Kirjan ostaminen on usein voimakas aistillinen kokemus.

Saman pystyy halutessaan ulottamaan myös antikvariaattisissa kirjakaupoissa ja kirjastoissa asiointiin. Niissäkin kävijä tutkii kirjarivistöjä, koskettelee kirjojen selkiä, ottaa teoksia käteensä, hypistelee, selaillee, haistelee, tekee löytöjä, törmää uusiin ja vanhoihin ystäviin, solmii uusia ystävyys-suhteita, joskus jopa rakastuu.

Sähkökirja

Paperikirjan korvaajaa on kuitenkin kehitelty ja kehitellään edelleen innokkaasti. Markkinoilla on tällä hetkellä jo useampia elektronisten kirjojen lukulaitteita, ja tekniikkaa kehitetään jatkuvasti, niin että ne jonain päivänä voisivat korvata paperikirjan.

Toistaiseksi kaikki markkinoilla olleet sähkökirjojen lukulaitteet ovat saman idean toisintoja. Niissä kaikissa on näyttöpinta joka toistaa grafiikkaa ja tekstiä, vain laitteiden ulkonäkö on vaihdellut. Joissain laitteissa on selvästi pyritty kirjamaisempaan vaikutelmaan, mutta variaatiot laitteiden ulkonäössä ovat olleet toistaiseksi yllättävänkin vähäisiä. Suurimmat erot löytyvät koneen kuorien sisältä.

Kuten kaikessa tietotekniikassa, kehitys loikkii tälläkin alalla melkoista kyytiä, ja monet markkinoilla olleista lukulaitteista ovat sähkökirjojen

lyhyen elinkaaren aikana alkaneet itse muuttua menneisyyden kuriositeeteiksi. Tällainen on muun muassa otsikon kuvan jo 1998 markkinoille tullut Rocket eBook, jolla iästään huolimatta on edelleen uskollinen käyttäjäkunta.

Tällä hetkellä alalla näyttäisikin olevan menossa korkeintaan "kermankuorintavaihe". Kuten aina, uutta tekniikkaa kokeilevat ensimmäisenä ne, joilla on siihen varaa ja jotka haluavat ratsastaa teknisen kehityksen aallonharjalla, varovaisempien äänestäessä lompakollaan ja tarkkaillessa kehitystä ja sen mahdollisesti ottamaa suuntaa sivummalta.

Tämä näkyy myös tuotteiden hinnoittelussa. Uusimmista markkinoilla olevista sähkökirjojen lukulaitteista joutuu edelleen maksamaan pienen tietokoneen verran ja sähköisestä kirjasta useimmiten saman kuin normaalista. Ainakaan hinta ei toistaiseksi siis näytä olevan se, millä käyttäjiä pyritään houkuttelemaan uuden tekniikan käyttäjiksi.

Kirjan arvoitus

Se, että kirjan tapainen ikivanha keksintö pitää pintansa uudempien tekniikoiden edessä onkin saanut sähkökirjojen kehittelijät perehtymään sen ominaisuuksiin. Mikä tekee paperisesta kirjasta niin mainion formaatin? Mikä saa aikaan sen lukumukavuuden? Millaisia ovat tilanteet joissa kirjaa luetaan? Jopa sellaiset asiat kuin paperin tuntu tai valon käyttäytyminen sen pinnalla ovat oleellisia seikkoja yritettäessä toisintaa paperikirjan ominaisuuksia.

Yksi vuosia kehitetty tekninen innovaatio on niin sanottu sähköinen paperi, jota hyödynnetään jo nyt myytävänä olevissa laitteissa. Sähköistä paperia hyödyntävät näytöt eivät ainakaan vielä muistuta ulkonäöltään kirjan sivua, vaan nestekidenäyttöä, joka kuitenkin kuluttaa virtaa ainoastaan silloin, kun sen sisältö päivitetään.

Vaikutelma, jota joitain nykyajan lukulaitteita, esimerkiksi nahkakantista Cybook Gen 3 -lukijaa, kädessään pidellessään ja kirjaa "selatessaan" saa, onkin pelottavan lähellä oikeaa kirjaa. Vaikka sähköinen paperi innovaationa ehkä tuntuukin vielä monesta science fictionilta, saattaa

"Kirjan muuttuminen puhtaaksi informaatioksi ei siis sinällään ole mahdoton ajatus. Väylä, jota kautta se tällä hetkellä välitetään vain on niin onnistunut ja ylivoimainen, että parempaakaan ei toistaiseksi ole tarjolla."

se olla keksintö, joka aikanaan tulee hautaamaan paperikirjan.

Eräs kiintoisa mahdollisuus, jonka sähkökirjat avaavat, on että niihin pystytään sisällyttämään vain ne osuudet, jotka käyttäjä haluaa. Esimerkiksi eläinkirjasta voi hankkia tai ottaa kirjastosta lainaan vain osan, samoin lääkäri- tai lakikirjasta.

Internetin maailmassa tämä onkin jo jossain määrin arkipäivää, käyttäjän pystyessä valitsemaan *RSS-feediinsä* uutis- ja informaatiovirrasta vain ne osuudet jotka häntä kiinnostavat. Kun tähän liittyy on-demand-tuotannon tarjoamat mahdollisuudet, ovat avautuvat skenaariot vähintäänkin mielenkiintoisia. Päivä, jolloin lukija pystyy verkon välityksellä valitsemaan lempikirjailijansa suosikkinovellit, koostamaan niistä kokoelman haluamallaan nimellä ja kannella ja tilaamaan sitä itselleen yhden kappaleen, saattaa olla edessä ennen kuin arvaammekaan.

Mikä tekee kirjasta kirjan?

Sekä musiikki että liikkuva kuva ovat viimeisen kahden vuosikymmenen vuoden aikana irtautuneet suuressa määrin aineellisesta muodosta, jossa sitä levitetään. Vinyyliäänilevy on korvautunut CD:llä, videokasetti joutunut DVD:n jyräämäksi ja sekä ääni että kuva ovat alkaneet muuttua yhä enemmän muuttua puhtaaksi verkon välityksellä välitettäväksi informaatioksi.

Kirjojen puolella vastaavaa kehitystä, analogisen kirjan korvautumista digitaalisella, ei kuitenkaan ole ainakaan vielä nähtävissä. Näin siitä huolimatta, että kirjallisuus ei ole sen enempää sidoksissa fyysiseen

esineeseen kuin musiikki tai liikkuva kuvakaan, oikeastaan päinvastoin.

Bibliofililit ovat asiasta luonnollisesti eri mieltä, mutta puhtaasti taidefilosofisessa mielessä se mikä esimerkiksi romaanissa on *taideteos*, poislukien lehtikullalla koristellut keskiaikaiset kirkkoraamatut, ei ole kirja esineenä, kirjan sivut ja sidonta, käytetty kirjasin tai ladonta, vaan sen sisältämä informaatio. Ei ole mitään rationaalista estettä sille, etteikö kirjallisuuskin voisi sijaita ja sitä voida välittää aineettomassa muodossa, vapaana materian kahleista.

Kirjan muuttuminen puhtaaksi informaatioksi ei siis sinällään ole mahdoton ajatus. Väylä jota kautta se tällä hetkellä välitetään, vain on niin onnistunut ja ylivoimainen, että parempaakaan ei toistaiseksi ole tarjolla.

Kirjan ystävän saattaa kuitenkin olla vaikeaa ymmärtää, miksi ihmeessä kirja tuntemassamme muodossa halutaan, niin kuin tuntuu, tieteen tahtoen haudata ja korvata jollain modernimmalla. Eikö niin vanhanaikaisella keksinnöllä kuin paperinen kirja ole enää sijaa nykyajan verkotuneessa maailmassa?

Sähkökirjan edut

Sähköisellä kirjalla on tuki etunsa. Yksi kustannustoiminnan haara, jolla sähköinen kirja on jo nyt näyttänyt kyntensä, ovat nimenomaan laajat hakuteokset. Vielä vuosikymmen pari sitten kirjajhyllöyn hankittu tietosanakirja edusti ainoaa tapaa saada lähes mistä tahansa aiheesta tietoa välittömästi.

Nykyisin Internet on korvannut valtaosalle ihmisistä tietosanakirjat

ensisijaisena tiedon lähteenä. Tietosanakirjat ovatkin alkaneet muuttua hyvää vauhtia muinaisjääniteiksi. Niiden tiedot ovat osittain vanhentuneita jo painosta tullessaan, ne ovat ras-kaita ja hakuominaisuudetkin niissä ovat varsin rajalliset. Kuvaavaa on, että vapaaehtoistyönä syntynyt net-tietosanakirja *Wikipedia* on nykyisin monelle ensisijainen tiedon lähde.

Sähköisessä muodossa olevien tietosanakirjojen sisällöt on helppo päivittää ja pitää ajan tasalla. Luku-laitteen kortilla monikymmenosai-nen tietosanakirja tai tiiliskivimäinen sanakirja kulkee kätevästi mukana minne tahansa. Onkin todennäköis-tä, että perinteinen, moniosainen tietosanakirja tulee ensimmäisenä painetun kirjan lajina katoamaan his-torian hämäriin.

Tulevaisuuden historiantutkijat toisaalta tuskin ihastuvat tästä. Kun sisällöt on helppo päivittää yhdellä napinpainalluksella, katoaa tuolloin myös palanen historiaa bittiavaruu-teen. Kaikki kirjalliset dokumentit, olivatpa ne sitten vanhoja tietosana-kirjoja, puhelinluettelota tai tietokoneiden käyttöoppaita, kertovat ajas-taan jotain.

Samaan seikkaan on oikeastaan jo kiinnitetty huomiota Internetin kohdalla. Kun sivuston visuaalinen ilme tai sisältö uudistetaan tai jos se poistuu kokonaan verkosta, katoaa tuo informaatio jättämättä itses-tään minkäänlaista jälkeä. Vaikka me emme välttämättä näkisikään kaik-kien nykypäivän keskustelufoorumi-en arvoa, aikanaan 2000-luvun alun historiaan perehtyvä tutkija saattaisi hyvinkin olla asiasta eri mieltä.

Virtuaalikirjaston autuus

Yksi sähkökirjan väitetyistä eduista, olipalopullinenlukuformaattitai-laite sitten millainen tahansa, on sen väi-tetty ikuisuus. Sähköinen kirja on vain informaatiota, eikä informaatio voi kulua, vääntyä, revetä, likaantua, kastua tai hajota.

Esimerkiksi kirjastokäytössä pokkarit saattavat olla jo puolen vuoden jälkeen valmiita roskako-riin. Muistikortilla oleva sähkökir-ja, esimerkiksi kysytty ja lainat-tu dekkariuutuus sen sijaan on sadankin lainauksen jälkeen luku-laitteen näytöllä yhtä uudenveroinen

kuin hankintapäivänä.

Toisaalta tiedämme, että mikään tallennusformaatti ei ole ikuinen, oikeastaan päinvastoin. Kasettien nauha vaurioituu tai jumiutuu soit-timeen, CD- ja DVD-levyt naarmuun-tuvat ja muuttuvat vieläkin nopeam-min käyttökelvottomiksi.

Edes digitaalisessa muodossa tieto ei ole turvassa, ja vaikka se säästysisikin kovalevyjen tuholta tai ääritapauksessa maailmanlaajuisel-ta sähkömagneettiselta pulssilta, löytyisikö tuhannen tai edes sadan vuoden päästä sen lukemiseen tarvit-tavia laitteita? Nyrkkisääntönä voikin pitää, että – ironista kyllä – mitä uu-demmasta tiedontallennusformaati-tista on kyse, sen *epävarmempi* se useimmiten on.

Myös sähkökirjoissa tulee toden-näköisesti olemaan liittimiä, jotka voivat vääntyä, piirejä jotka hapet-tuvat, ja sähkökirjan rikkouduttua ei sitä luultavasti pysty korjaamaan yhtä helposti kuin painettua kirjaa, liimalla ja kontaktimuovilla.

Yksi vaihtoehto ovat kokonaan verkossa sijaitsevat sähköiset aineis-tot, joita jo nyt kuuluu jossain määrin kirjastojen kokoelmiin. Yleisten kir-jastojen kokoelmissa ne edustavat vielä häviävän pientä osaa, mutta esimerkiksi oppilaitoskirjastot hyö-dyntävät niitä koko ajan enemmän.

Toisaalta juuri kirjastojen kannalta sähköiset aineistot ovat ongelmalli-sia. Kuinka moni kirjasto olisi valmis maksamaan romaanista, jota se ei saa fyysisesti käsiinsä? Miten asiakkaat löytävät materiaalin, jos se ei ole hyl-lyssä, selailtavissa, hypisteltävissä ja haisteltavissa? Voi jopa kysyä, missä määrin pelkkiä sähköisiä aineistoja tarjoava virtuaalinen kirjasto on enää sanan varsinaisessa merkityksessä *kirjasto*?

Ajatus pelkästään sähköisiin ai-neistoihin keskittyneestä kirjastosta tuntuu myös varsin kaukaiselta, kun ajattelee kirjastonkäyttäjien väestö-rakennetta. Olennaisen osan kirjas-tojen asiakaskunnasta muodostat tällä hetkellä eläkeläiset, työttömät ja maahanmuuttajat, eikä ole mitään syytä olettaa tämän tulevaisuudessa-kaan muuttuvan.

Ajatus maailmasta, jossa esi-merkiksi eläkeläiset hakevat *Laila Hirvisaarensa* ja *Antti Tuurinsa* kir-jastosta muistikortteina lukeakseen

ne kotona lukulaitteensa näytöltä, tuntuu siis ainakin allekirjoittaneesta vielä varsin utopistiselta.

Mutta onko se enää kirja?

Myöskään kotibibliofilille sähkökirjat eivät todennäköisesti muodostaisi yhtä houkuttelevaa keräilykohdet-ta. Niiden pieni koko toki ratkaisisi monta sellaista ongelmaa, joiden kanssa kirjojenkeräilijät nyt joutuvat ponnistelemaan. Toisaalta tällöin ka-toaisi myös suuri osa kirjojenkeräilyn ilosta. Tähänhän on jo nyt joutunut törmäämään moni musiikkinsa säh-köisessä muodossa hankkiva. Levy-hyllyn esittely kavereille on kovin vaikeaa, jos se sijaitsee tietokoneen uumenissa.

Oman ongelmansa tulevat toden-näköisesti muodostamaan myös tal-lennusformaattien ja luku-laitteiden yhteensopivuus, puhumattakaan ohjelmistopäivityksistä, joita laitteet tulevat epäilemättä tasaisin väliajoin vaatimaan.

Lisäksi, mikäli lukijoiden todellakin haluttaisiin siirtyvän sähkökirjojen lukijoiksi, olisi kirjojen hintatason pu-dottava merkittävästi. Isot monikan-salliset kirjakauppa- ja kirjasto- ja kustannus- ja varastointikustan-nuksiakin ja poistaisi välittäjäketjusta monta "turhaa" toimijaa.

Todennäköisempää kuitenkin on, että ennemmin kuin laskevat hintoja, halunnevat kustantajat jatkossakin pitää hintatason ennallaan, mutta lisätä tuotteisiin erilaisia lisämateri-aaleja, kuten kirjaillijan ja kustannus-toimittajan kommenttiraitoja, kansikuva-gallerioita, kirjan teosta kertovia dokumentteja, lopullisesta teoksesta poistettuja kohtauksia sekä vaihto-ehtoisia loppuratkaisuja.

Se, kuinka paljon tällöin puhut-taisiin enää *kirjasta* siinä mielessä kuin me sen nykyisin ymmärrämme, onkin kokonaan toinen asia.

Aiheesta lisää:

[www.mobileread.com/
wiki.mobileread.com/wiki/E-book_
devices](http://www.mobileread.com/wiki/mobileread.com/wiki/E-book_devices)